

Чумаки

студії з історії та історіографії

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ЯКОВА
НОВИЦЬКОГО

ЧУМАКИ
СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Київ

2024

УДК 627.717.3 (075.5.)
А 65

Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 19 вересня 2024 року)

Рецензенти:

І. Лиман – доктор історичних наук, професор
В. Мільчев – доктор історичних наук, професор

Автор ідеї та керівник проекту В. Андрєєв

Чумаки. Студії з історії та історіографії / Ред. кол.: В. Андрєєв
(гол. ред.), С. Андрєєва, С. Білівненко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ:
«Крок», 2024. 290 с.

ISBN 978-617-692-912-3

Увазі читача пропонується маловідома, в тому числі й у середовищі професійних істориків, праця, яка побачила світ у 1931 р. під редакцією А. Лободи та В. Білого. Це видання, у свій час, в силу ідеологічних та політичних причин, було фактично вилучено з наукового обігу та незаслужено забуто. Втім і по сьогодні воно є одним з найбільш повних досліджень історії чумацтва та має непересічне значення для подальшого вивчення історії та культури України. «Чумаки» стали підсумком роботи потужного авторського колективу науковців, співробітників Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук. Крім того, в книзі вміщено неопубліковані джерела, що не увійшли до видання 1931 р. й на сьогодні зберігаються в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (м. Київ).

Для істориків, етнологів, культурологів, фольклористів, усіх тих хто цікавиться українською історією та культурою.

ISBN 978-617-692-912-3

© НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

ЗМІСТ

Вступне слово (Р. Додонов)	4
Передмова (В. Андрєєв)	11
Етнографічна комісія при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова: науково-дослідний проєкт вивчення чумацтва (В. Андрєєв, С. Андрєєва)	15

Частина I.

Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки (1931)	
В. Білий – Уваги до чумацького фольклору	36
В. Білий – Література про чумаків	48
Чумаки на Звенигородщині	107
Фольклорні матеріали, записані від чумаків на Звенигородщині	126
Чумацькі пісні (записані на Звенигородщині)	154
А.І. Димінський – Описання чумацького промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов. С 1860 по 1892 год	167
Ів. Галон – Пережитки чумацтва на Роменщині	183
Н. Букатевич – Чумацтво в I пол. XIX сторіччя	194
Я. Риженко – До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.	211
Я. Риженко – До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.	225
Бібліографічні нотатки до «Чумацьких пісень» (подала Д.С. Галаган)	238
План с. Орлів	241

Частина II.

Чумацтво в неопублікованих матеріалах Етнографічної комісії при ВУАН	249
Білий В. Матеріали до чумацької демонології	
Малеча Н. Чумаки (Записав в с. В. Дубешня на Чернігівщині)	272
Артюхов Є. Селянський віз	282
Чумацтво в малюнках К. Терещенка	285
Автори та упорядники	289

Автори та упорядники

Андрєєв Віталій Миколайович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

Андрєєва Світлана Серафимівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

Додонов Роман Олександрович, доктор філософських наук, професор, директор Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Телюпа Сергій Олександрович, випускник аспірантури Запорізького національного університету, заступник директора з навчально-методичної роботи ЗП (ПТ)О «Запорізький професійний коледж готельно-ресторанного бізнесу».

В. АНДРЕЄВ, С. АНДРЕЄВА

**ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ПРИ ВУАН
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ВІКТОРА ПЕТРОВА:
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ПРОЄКТ
ВИВЧЕННЯ ЧУМАЦТВА**

Віктор Платонович Петров (псевдоніми – В. Домонтович, В. Плят, А. Семьонов, В. Бер, Борис Веріго та ін.; 1894–1969) – видатний представник української гуманітарної думки ХХ ст. (літературознавець, філолог, фольклорист, етнограф, історик, археолог, філософ, а також талановитий письменник близький до українських неокласиків)¹. Він був одним з

¹ Петров Віктор Платонович (1894–1969). Народився 22 жовтня 1894 р. в м. Катеринослав у родині священика. У 1913–1918 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Учень професорів В. Перетца та А. Лободи. Залишений в університеті як професорський стипендіат (1918–1920). 1921–1922 рр. – викладач Вищого інституту народної освіти (ІНО), 1923–1927 рр. – аспірант Київського ІНО. У 1919–1920 рр. – секретар Комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) із складання історичного словника української мови. З 1920 р. працював науковим співробітником, а згодом секретарем (1924–1927) та завідувачем (1927–1930) Етнографічної комісії АН УРСР, редагував різні видання. У 20-ті належав до кола неокласиків. В середині 20-х дебютував як прозаїк, у 1928 р. вийшов його перший роман «Дівчина з ведмедиком». У 1930 р. захистив докторську дисертацію «Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість». У 30-ті розпочав дослідження в галузі археології та давньої історії України. З 1933 р. – науковий співробітник, з 1939 р. – завідувач сектора Дофеодальної та феодальної археології Спільки інституцій матеріальної культури (з 1934 р. Інститут історії матеріальної культури, згодом – Інститут археології АН УРСР), з 1941 р. – директор Інституту українського фольклору АН УРСР. Під час радянсько-німецької війни служив у радянській розвідці. У 1942 р. перейшов фронт, працював в окупаційній адміністрації Києва, отримав офіцерський чин від німецького командування. В 1942–1943 рр. редагував журнал «Український засів», у 1944–1945 рр. – співробітник Українського наукового інституту в Берліні, 1945–1949 рр. працював у середовищі української еміграції в Баварії. Був одним з фундаторів Мистецького українського руху (МУР), редактором різних видань, викладав у вищих навчальних закладах (Український вільний університет, Богословська академія УАПЦ, Український технічно-господарський інститут), працював науково. Написав низку історіософських творів висунувши оригінальну «теорію епох» (заперечував безперервність та прогресивність історичного процесу). Загадково зник у 1949 р. З 1950 р. у Москві. У 1950–1956 рр. працював в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. З 1956 р. у Києві – старший науковий співробітник, науковий керівник архіву Інституту археології АН УРСР. Через втрату довоєнних особистих документів був змушений заново захищати кандидатську дисертацію. У 1967 р. за сукупністю наукових праць отримав ступінь доктора філологічних наук. Автор більше 300 наукових праць та низки прозових творів. Нагороджений орденом Великої Вітчизн. війни 1-го ст. (Див. Андреев В.М. Петров

найскрашніх українських інтелектуалів свого часу. Утім, визнаний літературними та науковими колами, В. Петров, в силу різних життєвих колізій і обставин, був надовго «вилучений» з інтелектуального простору СРСР та української діаспори, а його багатогранна літературна, філософська та наукова спадщина забута.

В останні два десятиліття життя й творчість інтелектуала повертає все більше уваги дослідників. Утім, про В. Петрова як ученого та організатора науки написано не надто багато. В українському інтелектуальному співтоваристві він більше відомий як письменник¹.

Сьогодні В. Петров не є широковідомим у світі й Україні. Чимало сюжетів його інтелектуальної біографії залишаються не вивченими або малодослідженими. Не є виключенням і «етнографічна» складова творчості вченого. Так, й досі недостатньо висвітлено діяльність вченого в Етнографічній комісії при ВУАН (1921–1933).

1920-ті рр. стали «золотим віком» української гуманітаристики. В цей час широкомасштабна наукова робота здійснювалася не лише сталиними, а й провіднішими вченими та краєзнавцями. Визначну роль у розвитку та організації наукових досліджень відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН). В межах Історико-філологічного відділу ВУАН існувала ціла низка наукових комісій, які займалися дослідженнями, що охоплювали різноманітні проблеми історії, етнографії, фольклору, археології, музейної справи тощо. Так, тоді активно працювали Етнографічна комісія, Комісія для складання

історико-географічного словника, Комісія для складання археологічної карти України, Комісія історичної пісенності, Культурно-історична комісія, Єврейська історико-археологічна комісія та ін. Велика кількість досліджень та матеріалів друкувалася у таких академічних виданнях як «Записки Історико-філологічного відділу» (1919–1930), «Збірник Історико-філологічного відділу» (1921–1931), «Етнографічний вісник» (1925–1932), «Бюлетень етнографічної комісії ВУАН» (1925–1930) та ін.¹

Непересічне значення для досліджень в галузі української етнографії, фольклористики, мовознавства, історії та краєзнавства мала діяльність Етнографічної комісії й інших установ при ВУАН (Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінет примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості Науково-дослідної кафедри історії України і Кабінет музичної етнографії, Краєзнавча комісія, Кабінет по вивченню національних меншин, Комісія краєзнавства та ін.). Співробітниками цих закладів було написано велику кількість цікавих та оригінальних праць, що мали виняткове наукове та практичне значення, підготовлено до друку цілу низку видань («Записки Етнографічного товариства», «Етнографічний вісник», «Матеріали до етнології», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Побут», «Бюлетень Етнографічної комісії», «Бюлетень Кабінету антропології та етнографії ім. Ф. Вовка» та ін.).

З 1921 р. Етнографічну комісію очолював видатний український учений академік А. Лобода², що зробив вагомий внесок у фольклористику, етнографію,

Віктор Платонович. *Енциклопедія історії України*. Т. 8. Па–Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2011. С. 190; Андрєєв В. М. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого: монографія. Дніпропетровськ: Герда, 2012. 476 с.; Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі. К.: Темпора, 2013. 168 с. тощо).

¹ Див.: Агєєва В. *Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича*. К., 2006; Грегуль Г. В. *Українська біографічна проза першої половини ХХ ст.: жанровий аспект* (за творами В. Петрова, С. Васильченка, О. Ільченка, Л. Смілянського); Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. К., 2005; Загоруйко Ю. *Письменник Віктор Петров*. К., 1993; Зубань В. І. «Аліна і Костомаров» та «Романи Куліша» В. Петрова в контексті українського культурного життя 20-х років ХХ століття: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Харків, 2003; Куриленко І. А. *Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття*: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Харків, 2006; Мазуренко І. *Метаморфози Віктора Петрова* (В. Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби. *Степлав*. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2004. С. 88–94; Павличко С. *Дискурс модернізму в українській літературі*. К., 1997; Портнов А. *Віктор Петров і його критики. Історія істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. К.: Критика, 2011. С. 143–181; Віктор Петров: малювання творчості письменника. Колективна монографія / Ред. К. Глібович, П. Крупа, Й. Маєвська. Краків: Universitas, 2020. 377 с. тощо.

¹ Див. Полонська-Василенко Н. *Українська Академія Наук. Нарис історії*. К.: Наукова думка, 1993. С. 30–34, 77–84.

² Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) – фольклорист, літературознавець, етнограф, історик театру, педагог. Академік ВУАН (нині Національна академія наук України; 1922), член-кореспондент Російської АН (1924; з 1925 р. – АН СРСР), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1924). 1890–1894 рр. – вчитель на член Наукового товариства імені Шевченка факультеті Київського університету. Учень професорів історико-філологічному факультеті Київського університету. З 1915 р. був дисертантом (присвячена дослідженню російських билин про сватання). Цього ж року зайняв посаду екстраординарного професора Київського університету. Від 1917 р. (після захисту дисертації) став ординарним професором, згодом – завідувач кафедри російської літератури Київського університету. З 1921 р. очолював Етнографічну комісію при ВУАН. 1922 р. обраний академіком ВУАН, 1923 р. – віце-президентом ВУАН (займав посаду до 1925 р.). Цього ж року очолив секцію літератури Київської ВУАН (науково-дослідної кафедри мовознавства, став членом Центрального бюро науково-дослідної кафедри мовознавства, став дійсним членом філологічної секції Російської АН. 1924 р. обраний дійсним членом Російської АН. Засновником і НТШ. Цього ж року став членом-кореспондентом Російської АН. Засновником і головним редактором (1925–1930) часопису «Етнографічний вісник». 1927 р. нагороджений Великою золотою медаллю Всесоюзного географічного товариства за значний внесок в українське народознавство, розвиток краєзнавчого руху. Автор

літературознавство та історію театру. З 1927 р. посаду керівничого Комісії займав талановитий український учений та письменник – В. Петров, який з 1921 р. був її активним співробітником. З 1925 р. Віктор Платонович, у зв'язку з важкою хворобою А. Лободи, фактично самостійно здійснював керівництво інституцією. У 1925–1929 рр. В. Петров, разом з А. Лободою, був редактором «Етнографічного Вісника», а саме його перших восьми випусків та чотирнадцяти номерів «Бюлетеня Етнографічної комісії», першого випуску «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». 1925–1928 рр. – час найбільшого розмаху та найефективнішої роботи Етнографічної комісії.

В 1925–1926 рр. Комісія розпочала створення великої кореспондентської мережі. З цією метою було проведено низку організаційних заходів: виступи перед учителями й студентами, публікації в пресі та візди на місця. В результаті була створена мережа, що охоплювала всю Україну. Дописувачами, які збирали матеріали були місцеві науковці, студенти, аспіранти, краєзнавці, школярі разом з учителями та всі небайдужі до збереження українських народних традицій. Кореспонденти, одержавши від Комісії відповідні програми, запитальники, анкети, які часто друкувалися в випусках «Бюлетеня» або окремо, записували на місцях українські народні пісні, обряди, вірування, прислів'я, загадки, легенди, казки¹ й надсилали їх до Етнографічної комісії.

близько 100 опублікованих наукових праць. Надавав перевагу історичному методу дослідження, критикував настанови міфологічної школи, намагався вивчати пам'ятки в соціально-історичному і культурно-побутовому контексті (Див.: Шербань Т. Видатний український етнограф і фольклорист. *Народна творчість та етнографія*. 1996. № 5–6; Шандра В. С., Грузин Д. В. Лобода Андрій Митрофанович. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. С. 251 тощо).

¹ Див.: Курило О. Програми для збирання етнографічних матеріалів. *Збірник історично-філологічного відділу ВУАН*. 1923. № 13 (Вип. 1). 34 с.; Веснянки (анкета). *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1927. № 4. С. 4; Програма для збирання відомостей про звичай гріти мерців. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 7. С. 6; Народний календар (анкета). *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 8. С. 2–4; Відомості про народне землеробство (анкета). *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 9. С. 5; Про Кузьму-Дем'яна (анкета). *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 9. С. 5; Про Вернигору (анкета). *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 9. С. 6; Народні вірування про веселку (Матеріали, надіслані від кореспондентів Етнографічної Комісії Всеукраїнської академії наук). *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 10. С. 19–27; Вірування про kota (відповіді на питання анкети). *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1929. № 11. С. 5–19; Програма про городництво. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1929. № 11. С. 19–20; Програма про слянку. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1929. № 11. С. 21–22; Програма про косовицю. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1929. № 11. С. 23; Програма для вивчення побуту наймитів. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1929. № 12. С. 7–8; Програма для збирання відомостей про пережитки старих форм рільництва на Україні. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1930. № 13. С. 13;

1925 р. кількість кореспондентів Комісії складала 200 осіб, 1926 – 408, 1927 – 612, на 1.01.1929 – понад 1200, число нерегулярних дописувачів сягало 11000¹.

Організація такої безпрецедентно масштабної та результативної роботи стала можливою не лише завдяки ентузіазму українських учених та організації діяльності керівництва Комісії, а й підтримці влади – на підставі Декрету Раднаркому СРСР від 26.12.1922 р. та Декрету Раднаркому УСРР від 9.03.1925 р. поштові посылки для листування Етнографічної комісії та її кореспондентів були безкоштовними. В. Петров особисто контролював роботу з дописувачами, а як редактор наукових видавць робив першину узагальнення отриманих етнографічних та фольклорних матеріалів.

Етнографічна комісія провела чимало експедицій, що виїжджали до різних областей України (Волинь, Київщина, Поділля, Чернігівщина, Запоріжжя та ін.) та за її межами для організації нових фольклорно-етнографічних осередків та збирання матеріалів народної творчості. Завдяки експедиційній роботі науковців та евристичній діяльності кореспондентів у фондах Комісії зосередилися сотні фольклорно-етнографічних записів, велика колекція рецептів приготування народних ліків та ритуальних предметів. Проте, не всі експедиції мали виключно науковий характер – деякі з них виконували пропагандистські функції, що було ознакою часу².

Програма для збирання матеріалів з фольклору материнства та пестування. Дитячий фольклор. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1930. № 14. С. 30–31; Програма для збирання відомостей про дівчаток-нянь. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1930. № 14. С. 31–32; Програми Етнографічної Комісії до збирання етнографічних та фольклорних матеріалів, 1925–1929 рр. Програма для збирання пісенного матеріалу. *Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мовознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського* (далі – НАФРФ ІМФЕ). Ф. 1–9. Од. зб. 845. Арк. 1–4; Програма про людей що «завмирають». *Там само*. Арк. 5; Програма. *Там само*. Арк. 6; Програма. Веселка. *Там само*. Арк. 6; Програма про весілля № 1. *Там само*. Арк. 9–10 зв.; Програма про весілля № 2. *Там само*. Арк. 11–13; Програма. *Там само*. Арк. 14; Програма для збирання Відомості про народне землеробство. *Там само*. Арк. 16–17; Відомості про картоплю. *Там само*. Арк. 19–19 зв.; Програма. Вірування в місяць. *Там само*. Арк. 21; Програма. Про осіку. *Там само*. Арк. 22; Програма. Про вогонь. *Там само*. Арк. 26; Програма для збирання матеріалів до історії та побуту цехових організацій на Україні. *Там само*. Арк. 27; *НАФРФ ІМФЕ*. Ф. 1–3. Од. зб. 77. 10 арк. та ін.

¹ Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України. *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 4. С. 130.

² Див. Петров В. Антирелігійна науковоласна експедиція на Донбас Київської МРС ВБ та Етнографічної комісії, б/д. Рукопис, машинопис. *НАФРФ ІМФЕ*. Ф. 1–4. Од. зб. 307. 7 арк., 4 арк.

Також Етнографічна комісія час від часу відправляла своїх співробітників В. Петрова та В. Білого у відрядження до Москви та Ленінграду для роботи з українськими матеріалами в архіві Державного російського географічного товариства у Ленінграді та бібліотеках цих міст¹. І це не дивно, адже особливо тісні наукові стосунки Етнографічна комісія підтримувала з науковими центрами вивчення української культурної спадщини в Ленінграді – філія ВУАН, Товариство дослідників української історії, письменства та мови (1923 р. увійшло до складу ВУАН на правах спеціальної наукової комісії, 1925 р. при ній було створено етнографічну секцію), Державне російське географічне товариство та ін.²

Успіхи Етнографічної комісії при ВУАН високо оцінювалися тогочасним науковим загалом і, навіть, вважалося, що Україна «задає тон» у науковому просторі СРСР³. Заслуги Комісії в області організації етнографічної науки в Україні, її активна діяльність у дослідженні народної культури та побуту були визнані науковим співтовариством. Так, 1927 р. на Річних зборах Державного російського географічного товариства у Ленінграді було прийнято рішення про нагородження А. Лободи золотою, а В. Петрова срібною медаллю. Також за індивідуальну працю золоту медаль від АН СРСР отримав В. Камінський. У 1928 р. В. Петров був обраний дійсним членом Державного російського географічного товариства у Ленінграді⁴.

Схвалений відлук отримував й друкований орган Комісії «Етнографічний Вісник». Так, авторитетний науковий часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному висвітленні)» (редактор – К. Грушевська, що очолювала тоді Кабінет примітивної культури)

надрукував кілька рецензій присвячених «Етнографічному Віснику»⁵. Російські колеги також вважали, що цей журнал має високий науковий гатунок й за своїм рівнем перевершує московський «Художественный фольклор»⁶.

В середині 1920-х Етнографічною комісією під керівництвом А. Лободи та В. Петрова було розроблено масштабний план комплексного дослідження пережитків професійних об'єднань на Україні. В рамках цього проєкту В. Петров як керівник став натхненником і організатором вивчення таких явищ, як лоцманство і чумацтво. Результатом роботи співробітників Комісії стали унікальні дослідження опубліковані у двох випусках «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань» які побачили світ у 1929⁷ та 1931 рр.⁸ Серію планувалося продовжити збірками «Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»⁹.

Свою увагу Комісія передусім зосередила на дніпровських лоцманах, адже ця корпорація, на думку А. Лободи, була одною з найшквастіших серед професійних об'єднань України. Також актуальність цих студій визначалася й тим, що в тогочасній українській історичній науці та етнографії дана тема залишалася маловивченою. Крім того, термінового дослідження вимагали й тогочасні реалії – будівництво Дніпрогесу. Затоплення дніпровських порогів та навколишніх територій, разом з новими умовами життя, прирікали цю професію та соціальну інституцію на зникнення¹⁰.

Підсумком масштабної евристичної роботи та досліджень проведених Експедицією Етнографічної комісії стало цінне видання, що вийшло під

¹ Дяк.: Звідолення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 7. С. 2; Звідолення про діяльність Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-ий. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 10. С. 10 та ін.

² Дяк.: Курас І., Володика С. Філія Всеукраїнської академії наук у Ленінграді. *Київська старовина*. К., 1996. № 1. С. 86-92.

³ Шевчук Т., Новийчук В. З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр. О. Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х ХХ ст. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 5. С. 36.

⁴ Дяк.: Автобіографія Петрова Віктора Платоновича / вступ. слово та примітки В. Корпусової. *Слово і час*. 2002. № 10. С. 52; Лист-повідомлення до В.П. Петрова від В.М. Корпусова. *Українська біографістика: зб. наук. пр. / НАН України, Інст. б-ка ін.* К., 2008. Вип. 4. С. 314; Одарченко П. Наукова діяльність Української Академії Наук у роки 1919-1932. *125 років Київської української академічної традиції (1861-1986)*. Ред. М. Антонович. Нью-Йорк, 1993. С. 39-45.

⁵ Грушевська Катерина. Рец. на: Етнографічний Вісник, кн. 1. За головним редактуванням акад. А. Лободи та В. Петрова. Українська Академія Наук, Етнографічна Комісія, Київ, 1925. 95 с. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному висвітленні)*. Вип. 1/2. К., 1926. С. 143; Копержинський Кость. Рец. на: Етнографічний Вісник. За головним редактуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. Кн. 2, 1926. Кн. 3, 1927. *Там само*. Вип. 1. К., 1928. С. 178-182.

⁶ Шевчук Т., Новийчук В. З епістолярної фольклористики 1920-х – 1930-х рр. О. Нікіфоров і українська фольклористика 1920-х – 1930-х ХХ ст. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 5. С. 36.

⁷ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. № 91, К., 1929. 131 с.

⁸ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 2. Чумацтво. К., 1931. 129 с.

⁹ Рубан О. Етнографічна комісія Академії наук України. *Народна творчість та етнографія*. 1999. № 4. С. 131.

¹⁰ Лобода А. Передмова. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історико-Філологічного Відділу Української Академії Наук. № 91, К., 1929. С. III.

редакцією В. Петрова та А. Лободи – «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань Дніпровські лоцмани»¹.

Наступним колективним монографічним дослідженням Етнографічної комісії повинні були стати «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань Чумаки». Даний проєкт Комісії не став об'єктом окремої уваги науковців². Отже, зупинимося на ньому детальніше. Крім того, зовсім невисвітленою залишається й роль В. Петрова в організації та підготовці цього видання. Біографи, дослідники творчості вченого чомусь оминали в своїх працях цей сегмент його наукової діяльності. Отже, докладно «чумацький сюжет» інтелектуальної біографії Віктора Платоновича висвітлюється вперше.

Робота по підготовці до друку книги проходила в складних політичних умовах. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ситуація в українській етнографії та фольклористиці, як і в інших сферах гуманітарного знання, докорінно змінилася. В ті часи здійснювався перехід на нові марксистсько-ленінські ідейні засади та практики роботи й в Етнографічній комісії. Все це супроводжувалося різкою критикою та цькуванням «старого» керівництва. Так, В. Петрова в 1930 р. за «політичні вивихи та перекручення» звільнили з посади керівничого Комісії, усунули від редакторства «Етнографічного вісника» та «Бюлетеня Етнографічної комісії». Зникло його прізвище й з редакції «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань». Блискуче дослідження та видання «Дніпровські лоцмани» (1929) ще було під редакцією А. Лободи та В. Петрова, а в «Чумаках», що побачили світ у 1931 р., зазначалися А. Лобода, який на той час помер, та В. Білий³.

Про чумаків до 1931 р. було вже чимало написано – праці Д. Багалія, І. Рудченка, А. Скальковського, М. Сумцова, К. Трутовського, Ю. Янсона, Д. Яворницького та ін.⁴ Утім, науковці XIX – початку XX ст. досліджували

лише окремі характерні риси цього явища, що поступово занепадало під впливом нових соціально-економічних реалій. Головна їх заслуга полягає в тому, що вони зібрали й певною мірою систематизували дані про матеріальну духовну культуру чумаків. Проте, серед праць, які висвітлювали ті чи інші аспекти чумакування, були практично відсутні комплексні дослідження. Також дослідники XIX ст. розглядали чумацтво лише як фольклорно-етнографічне явище. Крім того, більшість учених сприймали чумацтво лише крізь призму козацтва (насамперед – А. Скальковський⁵).

Якісні зрушення в дослідженні теми відбулися лише у 1920-ті рр. Ідея щодо необхідності подальшого всебічного вивчення чумацтва вилізла в Етнографічній комісії в першій половині 1920-их. Термінового дослідження вимагали тогочасні реалії, адже чумацтво як явище вже майже зникло. Нові умови життя прирікали цей промисел та соціальну інституцію на зникнення. Також стимулювало дослідження чумацтва й відродження цього явища за часів громадянської війни. Так, у 1920–1922 рр., внаслідок економічного занепаду та порушення транспортного зв'язку, в Україні відродилося чумакування. Як і в минулі часи їхали «по сіль до Бахмута, Слоб'янського, навіть і до Криму». Чумаки перестали бути дивиною⁶. Таке швидке відродження можна пояснити не лише новими економічними умовами життя, а й усталеністю, тяглістю та життєздатністю чумацьких традицій в Україні – ще були живі старі чумаки, члени їх родин, ті хто пам'ятав цей промисел.

Комісія, розуміючи виклики часу, поставила собі за мету здійснити комплексне дослідження цього явища з використанням новітніх, як на той час, методів та підходів. У зв'язку з цим навколо інституції згуртувався потужний

95 с.; Рудченко І.Я. Чумаки в народних піснях: Етнографічний очерк. *Вестник Европы*. 1872. Кн. 9. С. 208–238; Його ж. Чумацькі народні пісні. Київ, 1874. 293 с.; Скальковський А.А. Історія Нової Сечи или последнего Коша Запорозького. На основани подлинных документов Запорозького сечевого архива. В 3-х частях / Изд. исправленное и значительно умноженное. Одесса, 1846. Ч. 1. 367 с.; Його ж. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). Одесса, 1846. 234 с.; Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества. *Киевская старина*. 1884. № 3 (т. VIII). С. 493–498; Трутовский К. Из воспоминаний о поездках по Малороссии. *Киевская старина*. 1889. № 9 (т. XXVI). С. 585–596; Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. СПб., 1870. 412 с.; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х тт. К.: Наукова думка, 1990. Т. 1. 592 с. тощо.

¹ Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київ, нап. ун-т ім. Т. Шевченка, К.: 2001. 18 с.

² Білий В. Література про чумаків. *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань Чумаки*. 1931. Вип. 2. С. XLIX–L.

¹ Про історію дослідження дніпровського лоцманства див.: Андреев В. «Дніпробудівська» експедиція етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова (1927–1929). *Дніпровські лоцмани: нариси з історії та етнографії* / [Андреев В., Біліченко С., Белов О. та ін.]. Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМУ», 2012. С. 25–47.

² Мабуть незначним виключенням тут є праці сучасної дослідниці чумацтва С. Проскурової (див.: Проскурова С. Історіографія чумацтва: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей. Кіровоград: РВГ ІІ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. 42 с.; Її ж. Науковий доробок Н.І. Букачевича та його значення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*. 1999. Вип. 45. К.: ВЦ «Київський університет», 1999. С. 72–76; Її ж. Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931). *Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць*. 2000. Вип. 4. К.: Універс, 2000. С. 75–80.

³ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки. 1931. Вип. 2. С. 129.

⁴ Див.: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: «Союз», 1918. 234 с.; Букачевич Н.І. Чумацтво на Україні: Історично-етнографічний нарис. Одеса, 1928.

колектив науковців під керівництвом А. Лободи та В. Петрова В. Білий¹, Н. Бухатевиць², І. Галон³, В. Камінський⁴, В. Ляскоронський⁵, С. Терещенко¹,

¹ Білий Володимир Васильович (1894–1937) – український педагог та етнограф, один із організаторів краєзнавчого руху в Україні. Учень Д. Яворницького. Працював в Етнографічній комісії ВУАН, членом якої був від 1924 р., а з 1 січня 1928 р. був обраний штатним співробітником і виконував обов'язки секретаря: опрацьовував теоретичні проблеми фольклору, був одним із ентузіастів популяризації краєзнавства серед широких селянських мас, редагував «Етнографічний вісник» ВУАН. 1934 р. був звільнений з роботи. У 1937 р. заарештований та страчений у Києві (Див.: Андрєєв В. «Дніпробудівська» експедиція етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова (1927–1929). В кн: *Дніпровські леопани...* С. 29).

² Бухатевиць Назарій Іванович (1884–1984) – український етнограф, фольклорист історик та філолог. 1912 р. закінчив історико-філологічний факультет Юр'ївського університету. З 1915 р. мешкав та працював в Одесі. Викладав в Одеському морехідному училищі, Одеському інституті народної освіти, Одеському державному університеті та ін. навчальних закладах міста. З 1923 р. – дійсний член Етнографічно-лінгвістичної секції Одеської краєзнавчої комісії при ВУАН. У 1920-ті – на початку 1930-их співпрацював з Етнографічною комісією при ВУАН. 1938 р. був заарештований за «антирадянську підривну роботу на ідеологічному фронті». Більше року перебував у в'язниці. В 1939 р. був засланий на п'ять років у Казахстан (реабілітований 1958 р.). 1943 р. захистив кандидатську дисертацію з філології. Наукові зацікавлення: українська історія, етнографія та фольклор, історія української й російської мов, діалектологія. Найбільшим високим в українську історіографію стали його праці з історії та етнографії чумацтва (Див. Гончарук Т.Г., Левченко В.В. Бухатевиць Назарій Іванович. *Одеські історики. Енциклопедичне видання*. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 81–83).

³ Галон Іван Павлович (1890–1938) – український етнограф, фольклорист та історик. Працював приват-доцентом Київського університету Св. Володимира, науковим співробітником Роменського народного музею мистецтва, науки та промисловості. З 1920 р. – член ради музею. Досліджував чумацтво, кобзарство тощо. У 1920-ті – 1930-ті співробітничав із Етнографічною комісією при ВУАН. У 1937 р. був заарештований як «ворог народу». 1938 р. був засуджений на вищу міру покарання (див. Дмитренко Н. Щоб пам'ятали (Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20–30-х років XX ст.). *Ніжиська старовина*. Вип. 10 (13). С. 157–164).

⁴ Камінський В'ячеслав Арсенович (1869–1938) – історик права, філолог, етнограф. У 1920-ті рр. – позаштатний постійний співробітник, секретар секції цивільного права Постійної комісії для вивчення звичаєвого права України, позаштатний постійний співробітник Етнографічної комісії, дійсний член діалектологічної комісії ВУАН, філологічного відділу ВУАН. Досліджував етнографію Поділля, Полісся тощо. (Див. *Ціфлішник. Нова серія*. К., 2006. Вип. 10/11. С. 275).

⁵ Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) – історик, археолог, нумізмат і картограф. 1885 р. закінчив Київський університет, учень В. Антоновича. Був приват-професором Ніжиського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Нагороджений 4-ма орденами і однією пам'ятною срібною медаллю, за вислугу років мав чин статського радника. З 1924 р. – штатний постійний співробітник Етнографічної комісії при ВУАН, завідував нумізматичним відділом Лаврського музею. В 1925–

Я. Риженко², Н. Малеча³. Також участь у збиранні матеріалів про чумаків брав і талановитий український скульптор К. Терещенко (старший брат Софії

1927 рр. – член Всеукраїнського археологічного комітету, а з 1926 р. – членом. Досліджував різнопланові проблеми української та зарубіжної історії. Розробляв питання історичної географії, нумізматички, історичної топографії та допоміжних історичних дисциплін (Див. Скрипник П.І. Ляскоронський Василь Григорович. *Енциклопедія історії України*. Т. 6: Ла–Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. С. 404–405).

¹ Терещенко Софія Мефоліївна (1887–1948) – українська художниця, етнограф, фольклорист та краєзнавець. Закінчила Петербурзьке училище технічних малювання та Петербурзьку академію мистецтв. Деякий час вчителювала в Звенигороді (зараз – Звенигород, рай. центр Черкаської обл.). 1920 р. тут зусиллями Софії та її брата Каленика було відкрито художню школу, а 1922 р. – повітовий музей ім. Т. Шевченка. У 1920-ті – 1930-ті активно співпрацювала з Етнографічною комісією. Збирала матеріали про чумаків на Звенигородщині тощо. 1929 р. була заарештована як член «контрреволюційної організації». Була засуджена на заслання в Казахстан. В Україну повернулася лише 1944 р. (Див. Мазуренко О.С. Із слідчо-кримінальної справи № 370 Софії Терещенко. *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної справи. Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького*. Вип. 11. Дніпропетровськ: АРТПРЕС, 2009 тощо).

² Риженко Яків Омелянович (1892–1974) – український етнограф, історик, музеєзнавець та краєзнавець. Закінчив педагогічне училище в Кременчуці та Весирій університет ім. Шанявського в Москві. Від 1923 р. був заступником, а згодом й завідувачем Полтавського педагогічного музею. З 1924 р. – керівник етнографічного відділу та заступник директора Центрального пролетарського музею Полтавщини. Від 1925 р. був заступником директора Полтавського музею. В 1926–1929 рр. навчався в був заступником директора Полтавського музею. В 1926–1929 рр. навчався в аспірантурі в Харкові, учень Д. Багалія. З 1927 р. – член Полтавської окружної комісії охорони пам'яток культури і природи, член Полтавського наукового товариства при Полтавському педагогічному музеї при ВУАН. У 1931 р. був заарештований як член контрреволюційної організації «Український національний центр». 1932 р. був засланий до Астрахані (див. Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревеґук В.Я. Новітня історія Полтавщини (1 половина XX ст.). Полтава: Полтавський літератор. С. 300).

³ Малеча Нестор Михайлович (1887–1979) – український етнограф, мовознавець, педагог та громадський діяч. У 1923–1925 рр. навчався на факультеті етнології Київського археологічного інституту. Від 1925 р. – заступник голови Київського етнографічного товариства, з 1927 р. – член ради Кабінету антропології і етнології ВУАН. У Ф. Вовка. У 1926–1927 рр. – депутат Київської міської ради. З 1930 р. – науковий співробітник, з 1933 р. – завідувач лекційним бюро Інституту мовознавства ВУАН. У 1930–1932 рр. – директор Київського технічного м'ясої промисловості, від 1933 – викладач Київського фінансово-економічного інституту. Співпрацював з Етнографічною комісією при ВУАН. У 1933 р. заарештований, а 1934 р. був висланий до м. Уральськ (Казахстан). До 1936 р. – науковий керівник Західно-Казахстанського відділення Географічного товариства Казахстану, у 1936–1940 рр. – викладач німецької та російської мов у місцевих середніх школах, у 1937–1943 рр. – викладач латинської мови в Уральській фельдшерській школі. З 1939 р. викладав також мовознавчі

Терещенко)¹, який робив замальовки з побуту та розповідей чумаків. Він же й зробив кілька малюнків для оформлення «Матеріалів» (див. с. 8, 9, 20, 41 оригіналу).

Учені опрацювали широке коло архівних та опублікованих джерел, а також матеріали, здобуті під час експедицій до колишніх чумацьких осередків (свідчення колишніх чумаків та їхніх нащадків, пам'ятки матеріальної та духовної культури). Дослідники, критично осмисливши спадщину попередників, заклали основи комплексного висвітлення більшості питань, що стосуються виникнення, розвитку та занепаду чумацтва, на широкому історичному тлі XVI–XIX ст. Їхні наукові студії відзначалися професіоналізмом, застосуванням інструментарію сучасних європейських історичних шкіл, використанням широкої джерельної бази².

У 1925 р. співробітник Комісії, відомий український етнограф, історик та археолог В. Ляскоронський розробив «Програму для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин»³. З приводу майбутнього дослідження вчений виступив із доповіддю «Програма для збирання

дисципліни в Уральському педагогічному інституті. З 1954 р. – кандидат філологічних наук, з 1958 р. – доцент, з 1962 р. – професор кафедри російської мови Уральського педагогічного інституту (Див. Малеча Нестор Михайлович. *Шевченківська енциклопедія*. Т. 4.: М-Па: у 6 т. / Гол. ред. М.Г. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2013. С. 46-47).

¹ Терещенко Каленик Мефодійович (1879–1969) – український скульптор. Народився в с. Попівка на Звенигородщині в сім'ї виставного солдата та селянки. Закінчив Петербурзьке училище технічного малювання та відвідував лекції в Академії мистецтв по класу визначного російського скульптора В. Беклемішева. Згодом він брав участь у створенні пам'ятників «Тисячоліття Росії», «Генералу Скобелеву», оздоблював палаци в Петергофі та Царському Селі, створив барельєф «Олегові ладі й струги під Царградом». 1917 р. повернувся на батьківщину. В 1920 р. разом із своєю молодшою сестрою Софією відкрив художню школу в Звенигороді, а 1922 р. – повітовий музей ім. Т. Шевченка. Також разом із сестрою співпрацював з Етнографічною комісією при неодноразово звертався то постаті Т. Шевченка (30 робіт) – чавунне погруддя з барельєфами для постаменту, які було встановлено у Києві на могилі Кобзаря (1923), пам'ятник в м. Шполі (1925), погруддя у с. Моринцях (1929), дев'ятифігурна композиція в с. Кирилівці (1930) та ін. На початку 1950-х митець осліп (Див.: Терещенко Каленик Мефодійович. *Словник художників України*. К., 1973. С. 226; Голов. ред.: В. Кубійович. *Париж–Нью-Йорк: Молоде життя*, 1976. Т. 8. С. 3171; Жадько В. Сповідь розп'ятої душі. К., 2010. С. 32–37 тощо).

² Див.: Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище. С. 5.
³ Ляскоронський В. Програма для збирання відомостей про чумаків, б/д. Машинопис. НАФРФ ІМФЕ, ф. 1–3. Ол. зб. 77, 10 арк.

відомостей про чумаків»⁴. Згодом цю програму було розіслано кореспондентам Етнографічної комісії.

Протягом 1926–1929 рр. краєзнавці на місцях та науковці (члени Етнографічної комісії) активно збирали матеріали, щодо чумацтва. Так, С. Терещенко проводила дослідження на Звенигородщині⁵ (зараз – Звенигородський район, Черкаська область), а І. Галон збирав матеріали на Роменщині (зараз – Роменський район, Сумська область), П. Попов – на Курщині та Чернігівщині⁶, В. Камінський – на Поділлі, Волині, Чернігівщині⁷, В. Білий – на Черкащині⁸, Я. Риженко⁹ та Н. Малеча⁷ – на Полтавщині. Таким чином, було зібрано цікаві та науково цінні джерела, щодо етнографії та історії чумацтва. Найбільш вагомими та інформативними виявилися матеріали зібрані С. Терещенко. 1927 р. дослідницю, за плідну та багаторічну роботу, було обрано у члени Етнографічної комісії⁸.

1930 р. В. Петров, упорядкувавши отримані від кореспондентів та зібрані під час етнографічних експедицій матеріали, на засіданні Комісії виголосив доповідь «Чумацтво на Звенигородщині за матеріалами Етнографічної комісії ВУАН»⁹. Того ж року на засіданні з приводу вивчення чумацтва виступив одеський вчений Н. Букатевич – «Чумацтво в Степовій Україні» й «Чумацтво в першій половині XIX ст.» та полтавський дослідник Я. Риженко – «До економіки чумацтва на Полтавщині в другій половині XIX ст.»¹⁰.

Отже, Комісія ставила перед собою завдання не лише ввести до наукового обігу черговий етнографічний та історичний матеріал, якого, на той час, було зібрано та опубліковано доволі багато, а й розпочати упорядкування

¹ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928). *Історія Національної академії наук України (1924–1928). Документи і матеріали*. К.: НБУВ, 1998. С. 717.

² Див.: Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий. *Бюлетень Етнографічної комісії УАН*. 1928. № 7. С. 2; Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за р. 1928. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 10. С. 10.

³ Звідомлення Етнографічної комісії ВУАН за р. 1928. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1928. № 10. С. 10.

⁴ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1926-ий. *Бюлетень Етнографічної комісії УАН*. 1927. № 3. С. 3.

⁵ Білий В. Матеріали до чумацької демонології, «чумацька садиба» та ін., б/д. Машинопис. Там само. Ф. 1–4. Ол. зб. 340, 53 арк.

⁶ Риженко Я. До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст. С. 101–102.

⁷ Малеча Н. «Чумаки». Записав в с. В. Дубешня на Чернігівщині. 1924 р. *НАФРФ ІМФЕ*, ф. 1–4. Ол. зб. 338, 21 арк.

⁸ Звідомлення Етнографічної комісії Української академії наук за рік 1927-ий. *Бюлетень Етнографічної комісії УАН*. 1928. № 7. С. 3.

⁹ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1929–1933). *Історія Національної академії наук України (1929–1933). Документи і матеріали*. К., 1998. С. 476.

¹⁰ Там само. С. 461.

накопичених джерел та систематичне вивчення цього явища, головне – його економіки¹.

В 1929 р. Комісія вже готувала до друку монографічне дослідження про чумаків² та планувала його видання в 1930–1931 рр.³ Наприкінці 1930 р. колективна праця «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» була готова до друку. Монографію умовно можна поділити, за логікою висвітлення проблематики, на три основні частини. Перша – статті В. Білого «Уваги до чумацького фольклору»⁴ та «Література про чумаків»⁵, які фактично є вступними й, так би мовити, програмними до всього збірника.

Друга частина складається з досліджень В. Петровим унікальних матеріалів, що збрала С. Терещенко та інші кореспонденти Етнографічної комісії (переважно на Звенигородщині в давньому «чумацькому гнізді» – с. Орли). Так, дослідниця акумулювала велику кількість фольклорного матеріалу та нарративних джерел (розповіді колишніх чумаків та їх нащадків). Також вона зробила детальні описання пам'яток матеріальної культури чумаків (засоби пересування, тяглова сила, житло, їжа, одяг і т. п.). Усе це дозволило реконструювати комплекси матеріальної культури промислу, уточнити деякі аспекти звичаєвого права, особливості поведінки чумаків тощо. Всі ці джерела поділяються на дві групи: 1) загальний опис чумацтва на Звенигородщині за оповіданнями старих чумаків та 2) фольклор – розповіді, перекази, пісні⁶.

Проте, у «Матеріалах до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» немає жодної згадки про В. Петрова. Очевидно, що оскільки на той час учений вже встиг «завинити» перед владою та був позбавлений посади керівничого Комісії, його ім'я було нахабно викреслено зі списку авторів і редакторів монографії. С. Терещенко також не знаходимо серед авторів, адже на той час її вже було репресовано.

Крім того, редактори видання вирішили надрукувати в збірнику й рукопис українського дослідника-самоука А. Димінського⁷ «Описание

¹ Див.: Білий В. Уваги до чумацького фольклору. *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки*. 1931. Вип. 2. С. 1–11.

² Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за р. 1929. *Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН*. 1929. № 15. С. 21.

³ Там само. С. 24.

⁴ Білий В. Уваги до чумацького фольклору. С. 1–Х.

⁵ Білий В. Література про чумаків. С. XI–LVI.

⁶ Білий В. Уваги до чумацького фольклору. С. 1–Х.

⁷ Димінський Андрій Іванович (1829–1905) – український етнограф-фольклорист. Народився в сім'ї кріпаків. Спеціальної освіти не мав, був дослідником-самоуком. 1840 р. закінчив Кам'янецьку духовну школу. Від 1848 р. працював фельдшером у с. Гаврилівка; від 1850 р. – писар у сільській управі с. Пукляки (нині село Червоногородського району Хмельницької області), а пізніше й в інших волостях. 1849 р. розпочав збирати фольклорні записи. Від 1856 р. співробітничав із Російським

чумацького промисла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов»¹, який досліджував чумацтво в тому ж селі у 1892 р. (на той час зберігався в архіві Російського географічного товариства в Ленінграді). Очевидно ця праця була знайдена В. Петровим або В. Білим під час відрядження у Ленінградські архіви. Таким чином, на сторінках видання публікувалися матеріали, які збиралися в одному місці з інтервалом майже в сорок років, що надало можливість побачити динаміку досліджуваних процесів та явищ. Завершується друга частина матеріалів публікацією українського етнографа, історика та краєзнавця, наукового співробітника Роменського музею І. Галюна про пережитки чумацтва на Роменщині².

Третя частина «Чумаків» містить глибокі та ґрунтовні історико-етнографічні розвідки Н. Букатевича «Чумацтво в I пол. XIX сторіччя»³ та Я. Риженка «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.»⁴, «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.»⁵, що не втратили своєї наукової ваги й до сьогодні.

Одною з найґрунтовніших у збірнику стала стаття Н. Букатевича, адже він був одним із авторів видання, центральною темою тогочасних наукових студій якого було чумацтво⁶. Так, учений висвітлив соціально-економічну історію чумацтва в Південній Україні першої половини XIX ст. Праця базувалася на широкому колі джерел, переважно – документи Одеського крайового архіву. Вчений здійснив скрупульозний аналіз соціально-

географічним товариством й став постійним, а згодом і дійсним його членом у 1862 р. Рада товариства присудила досліднику бронзову медаль. 1860 р. – член-співробітник «Вільного економічного товариства». Входить до складу Комітету грамотності, був відповідальним за Західно-Подільський регіон. 1876 р. обраний дійсним членом Подільського статистичного комітету. Видав низку праць, зокрема «Подольские и Подольского статистического комитета. Выдаю низку праць, зокрема «Подольские и малороссийские любовные песни» (1859) та «Рассказ крестьянина о тюремных обычаях» (1864). Зібрав 2500 подільських пісень, 2000 казок, 200 прислів'їв і загадок (див. Скрипник П. І. Димінський Андрій Іванович. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. С. 386).

¹ Димінський А. І. Описание чумацкого промысла Киевской губ., Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов. С. 63–76.

² Галюна І. Пережитки чумацтва на Роменщині. С. 87–100.

³ Букатевиц Н. Чумацтво в I пол. XIX сторіччя. С. 101–112.

⁴ Риженко Я. До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст. С. 113–122.

⁵ Детальніше про студії Н. Букатевича див.: Проскура С. Науковий доробок Н. І. Букатевича та його значення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*. 1999. Вип. 45. К.: ВЦ «Київський університет», 1999. С. 72–76; П. ж. Видатний дослідник чумацтва 20–30-х років. *Народна творчість та етнографія*. 2000. № 1. С. 98–104.

економічних чинників, що впливали на розвиток цього промислу. Проведені ним дослідження дозволили визначити фактори, що сприяли розвитку чумакування на півдні України й ті, що призвели до його занепаду. Крім того, автору вдалося уточнити деякі аспекти взаємин чумаків з російською владою та місцевими поміщиками. Також чималу увагу науковець приділив й вивченню «старих» та «нових» чумацьких шляхів.

Праця Я. Риженка «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.» ґрунтується переважно на архівних матеріалах – справи залізничної комісії Полтавського губерньського земства за 1867 р. з Полтавського крайового історичного архіву. Також автор використав і речові джерела, що були зібрані на Полтавщині й зберігалися в Полтавському історичному музеї та власноруч записані розповіді колишніх чумаків. У своїй розвідці вчений доволі детально розглянув матеріальну культуру, побут, економічні інтереси місцевих чумаків, місце чумацької торгівлі в загальному товарообігу Полтавщини в другій половині XIX ст. Стаття супроводжується цікавим ілюстративним матеріалом – світлина та малюнки із зображенням чумаків та предметів їх матеріальної культури, креслення чумацького возу, його деталей та елементів упряжі волів.

Проведені Я. Риженком дослідження дозволили визначити Золотоноський повіт як основний осередок чумацтва не лише на Полтавщині, а й в усій Україні. Крім того, йому вдалося з'ясувати роль та місце чумацького промислу серед основних занять українського населення, зробити висновок про значну прибутковість чумакування, уточнити деякі аспекти звичаєвого права чумаків.

Наступна розвідка Я. Риженка «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.» – публікація невідомого але вельми важливого для вивчення чумацтва джерела, яке було винайдено автором у архіві Полтавського державного музею. Цей документ містить важливу інформацію до історії промислу та його економіки, певною мірою характеризує соціальний склад чумацтва. Крім того, завдяки отриманим фактам перед читачем постає картина багатобарвного та неоднозначного повсякдення – казус спритного та розпусного попа-чумака Савицького, що спокусив дівчину яку мав доправити з обозом в Бахмут та здійснював якісь темні махінації з паспортами.

Утім, не всі зібрані членами та кореспондентами Етнографічної комісії дані про чумаків увійшли до збірника. В Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України зберігаються матеріали, які готувалися для видання «Чумаків», в тому числі й ті, що не були використані при підготовці книги (найбільш цінними тут є документи Фонду 1–4).

Так, до «Матеріалів» не потрапила розвідка Н. Малечи «Чумаків», яка була написана на основі зібраних під час етнографічних експедицій на Чернігівщині даних про особливості чумакування в різних населених пунктах¹.

Також не побачило світ й дослідження В. Білого «Матеріали до чумацької демонології», в якому, на основі записаних на Черкащині розповідей, вдалося розширити уявлення про вірування та повір'я чумаків².

До другого випуску «Матеріалів» не було вміщено й креслення чумацького возу з поясненнями, що зробив ще 1913 р. студент Санкт-Петербурзького університету Є. Артюхов (учень Ф. Вовка) в с. Вербівка Звенигородського повіту³, під час антропологічного й етнографічного наукового відрядження. Поїздка відбулася за дорученням Російського антропологічного товариства на кошти імператорського Російського географічного товариства⁴.

Не увійшли в збірку й вельми цікаві малюнки К. Терещенка⁵, який разом із сестрою Софією брав участь у збиранні матеріалів про чумаків.

Видані 1931 р. «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань Чумаків» є втіленням, так би мовити, перехідного етапу перебудови української науки на радянську. Дослідження було виконано ще за старими канонами і загалом є великим досягненням української етнографії та історичної науки, а вступ та огляд літератури про чумацтво вже «ідеологічно витримані». Показовою є вступна стаття збірника – «Уваги до чумацького фольклору»⁶, яка просякнута зовсім іншим духом ніж попередні видання «Матеріалів» та рясніє посиланнями на Леніна та Маркса.

З самого початку чумацтво тут таврується як явище «дрібнобуржуазне», а його ідеологія проголошується «ворожою та куркульською», «реакційною» («до найменшої своєї дрібниці»). На сторінках збірника стають реальністю «куркульські», «глитайські» та «наймитські» пісні, легенди, оповідання та казки, з'являються «клясові тенденції». Автор намагається відмежуватися від попередніх дослідників чумацтва, тепер усі їхні досягнення проголошуються «традицією націоналістичних етнографів». У статті В. Білого найпершими

¹ Малеча Н. «Чумаків». Записав в с. В. Дубешня на Чернігівщині. 1924 р. НАФРФ ІМФЕ. Ф. 1–4. Од. зб. 338. 21 арк.

² Білий В. Матеріали до чумацької демонології, «чумацька саліба» та ін., бд. Машинопис. Там само. Ф. 1–4. Од. зб. 340. 53 арк.

³ Там само. Од. зб. 341.

⁴ Таран О. Досвід українознавчих студій в Російському антропологічному товаристві наприкінці XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць*. 2008. Вип. 24. К.: Унісерв, 2008. С. 52–53.

⁵ НАФРФ ІМФЕ. Ф. 1–4. Од. зб. 341.

⁶ Білий В. Уваги до чумацького фольклору. *Матеріали до вивчення виробничих об'єднань Чумаків*. 1931. Вип. 2. С. 1–X.

завданнями радянських дослідників визначається боротьба зі «старою» українською наукою: «Як пережиток клясово ворожої нам науки треба викоренити із ужитку ту концепцію чумацтва, що її дала українська націоналістична етнографія. Вивчаючи чумацький промысел сьогодні, треба йти від його економіки. ... На цей бік і треба скерувати наші дослідницькі заходи насамперед»¹.

В. Білий був змушений активно критикувати українську національну історіографію. Утім, новопризначений редактор збірника наголошував на тому, що попередні дослідники чумацтва все ж зробили дещо корисне для науки – збрали велику кількість фольклорного матеріалу, зробили описи чумацької валки та зовнішнього вигляду чумака. Але, на його думку, питання про соціальну природу, місце в народному господарстві та економічну роль чумацтва залишилися не висвітленими. Якщо ці проблеми раніше й порушувалися «націоналістичними вченими», то, звичайно ж, вирішувалися невдало, що характеризує їх «класову природу». Таким чином, автор підсумовує: «Недосконалість методології націоналістичної етнографії примушує радянську етнографію поставити проблему вивчення чумацького промыслу наново й провадити той дослід, широко застосовуючи марксо-ленінський метод, студіюючи це явище діалектично, у найтіснішому зв'язку з господарчими формами, з економічною базою чумацтва»².

Крім того, ймовірно, що коли вже збірник був готовий до друку (вступна стаття «Уваги до чумацького фольклору» підписана «Х.1930»), до нього, після розвідки В. Білого «Література про чумаків»³, додали ще один аркуш, що у змісті зазначений, як «Передмова від редакції» (підписаний «листопад 1931»). В тексті цієї передмови від імені Етнографічної комісії проголошувалося: «Сучасна Етнографічна Комісія рішуче відмежувавшись од буржуазних традицій і своїх попередників (Чубинський, Сумцов, Вовк, Гнатюк, М. Грушевський) і колишніх керівників (акад. акад. А. Лобода, А. Кримський), стає на шлях тісної ув'язки науково-дослідного процесу з практикою радянського соціалістичного будівництва». Далі йдеться про те, що комісія бере на себе зобов'язання досліджувати «Електро-арматурну виробню в Києві», «сталінські та луганські виробні», окремі колгоспи тощо. Науковці обіцяли, що опрацюють марксистську схему історії етнографії в Україні, проведуть аналіз «класової функції етнографії» в XIX–XX ст., будуть «боротися з епігонами буржуазної етнографії та застосування етнографічних студій до практичної антирелігійної роботи».

¹ Білий В. Література про чумаків. Там само, С. LI.

² Там само, С. XII–XIII.

³ Там само, С. XI–LI.

Очевидно, що протягом року ситуація в українській науці погіршилася на стільки, що цілком лояльних до радянської влади та «марксо-ленінської методології» статей В. Білого виявилось недостатньо й, для демонстрації вірності режимові, знадобився ще один аркуш тексту з обіцянками та тавруванням колег. Утім, це не врятувало авторів книги від репресій. Справа полягала в тому, що в Україні вже розпочався процес колективізації, а чумаки сприймали більшовицькою владою як «куркул», «сільська буржуазія», клас який жодною мірою не вписувався в «нове життя», а тому підлягав знищенню, як і пам'ять про нього.

Взагалі, для радянської влади, чумацтво було транслятором ворожих цінностей та ідеології. Сучасні дослідники виділяють в чумацькому середовищі носіїв двох психологічних архетипів професії – козацький (звятижницький) та селянський (носій установки «моя хата з краю»¹). При всій своїй відмінності, обидва мали таку спільну рису, як прагнення до свободи та незалежності. Навіть другий тип, що з'явився значно пізніше, у XIX ст., був представлений селянами, які починали чумакувати, щоб вирватися з-під гніту кріпачтва, панщини. Отже, схильність до вольничі та незалежності була «вибухонебезпечною» та несла в собі загрозу режимові, який прагнув приборкання українців та «нового покріпачення» селянства. Чумацтво, як і кобзарство, було носієм українських традицій, історичної пам'яті народу й становило загрозу для насадження та утвердження комуністичних ідей. Таким чином, той, хто зберігав пам'ять про чумацтво та вивчав його ставав хранителем та передавачем чужої, ворожої для влади «дрібнобуржуазної», «глитайської», «націоналістичної» ідеології та повинен був зникнути, відійти в небуття, як і досліджуване ним явище.

Хоча «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки» й побачили світ, але за радянських часів його не було введено у широкий науковий обіг. Безумовно, що в умовах сталінської реакції подібні теми раптово стали не просто неактуальними, а й «ворожими». Також не сприяла «популярності» книги й репутація авторів дослідження, адже майже всі вони стали «ворогами народу» і посягати на їх роботи було небезпечно.

Так, С. Терещенко було заарештовано 1929 р. та заслано в Казахстан. Я. Риженка репресували 1931 р. (заслання відбував у Астрахані). Н. Букачевича – 1938 р. (засланий у Казахстан). В. Білого та І. Галюна, було заарештовано та страчено наприкінці 1930-их. В. Петрова у 1930 р. звільнили з посади керівничого Етнографічної комісії, викреслили з кола авторів та редакторів видання, а згодом (1942 р.), як радянського розвідника за «легендою» проголосили зрадником. Отже, праця про чумаків було на довго та

¹ Див.: Проскурова С.В. Чумацтво як українське соціокультурне явище. С. 7.

незаслужено забуто. Лише останні три десятиліття ця книга час від часу привертає увагу поодиноких дослідників. Сьогодні дана робота є не лише цікавим історіографічним фактом, а й цінним джерелом до вивчення історії та етнографії України та заслуговує на широку увагу сучасних дослідників та перевидання.

Іншим «Матеріалам» («Вільні матроси», «Гончарі», «Цехові пережитки на Україні»), що планувалося видати, взагалі не судилося побачити світ. Незабаром, у 1933 р., припинила своє існування й сама Етнографічна комісія.